

Ekonominės sistemos prigimties dvilypumas

Zigmas Lydeka

Docentas socialinių mokslų habilituotas daktaras
Vytauto Didžiojo universiteto Ekonomikos ir finansų katedra
S. Daukanto g. 28, 3000 Kaunas
tel. (370 7) 32 36 44, faks. (370 7) 20 38 58
El. paštas Zigmas_Lydeka@fc.vdu.lt

Straipsnyje nagrinėjamas ekonominės sistemos dvilypumas, kuris reiškia jos gyvavimo procesų išsišaidymą, susidvejinimą ir priešingumą. Prie svarbiausių prigimtinių dvilypumų priskiriamas natūralumas – dirbtinumas ir organizacija – saviorganizacija. Ekonominės sistemos funkcionavimas susijęs su prigimtinių dvilypumų derinimusi, o ekonominės sistemos transformacija reiškia perėjimą nuo vieno dvilypumo prie kito. Visa tai savo ruožtu sukelia prieštaravimus, kritinius momentus ir kritines ribas. Straipsnyje atskleidžiama svarbiausių dvilypumų esmė ir konkrečios raiškos formos.

Ekonominės sistemos gyvavimo vidaus mechanizmas, užtikrinantis ūkinių reiškinių tarpusavio sąveiką, savo prigimtimi yra dvilypis. Sistemos gyvavimas gali būti išreikštas ribinių dvilypumų gausybe: objektyvumu – subjektyvumu; natūralumu – dirbtinumu; saviorganizacija – organizacija; atsitiktinumu – dėsningumu; chaosu – tvarka; atsiradimu – išnykimu; sudėtingumu – paprastumu; uždaru – atvirumu; statiškumu – dinamiškumu; stabilumu – kintamumu; laisve – prievarta; asmenybių poveikiu – politinių grupių poveikiu ir kt.

Ekonominių sistemų gyvavimo dvilypumas turi objektyvų ir subjektyvų pradą: viena vertus, gyvavimas nulemtas didžiųjų sudėtingų sistemų funkcionavimo bendrųjų dėsningumų, antra vertus, jų dinamiką veikia subjektyvusis veiksnys, įvairios jo raiškos formos, tarp jų ir intelektas, galintis numatyti sistemos judėjimo variantus, kreipti jį norima linkme. Žmonės sugeba pažinti procesus, juos

veikti; gali kurti naujus gyvenimo stilius, alternatyvias elgsenas.

Ypač reikšminga žmogaus kūrybinė galia sisteminių virsmų metu: jeigu būtini ekonominės sistemos pokyčiai nebus vykdomi organizuotai, tai prieštaravimų sprendimus gali nulemti saviorganizacijos mechanizmai, stichiškai įtraukiantys sistemą į ilgalaikio nestabilumo būklę. Žmogaus intelektas, organizaciniai sugebėjimai, išteklių ir metodų įvertinimas, optimalios judėjimo trajektorijos pasirinkimas ir kt. užtikrina racionalų požiūrį į ekonominį gyvavimą.

Manyčiau, kai kuriuos ekonominių sistemų gyvavimo dvilypumus vertėtų laikyti pradiniais, suteikiančiais kitiems dvilypumams esminius prigimtinius požymius. Prigimtinių dvilypumų supratimas yra reikšmingas žingsnis, modeliuojant išvestinius, pereinamuosius procesus. Prigimtiniams dvilypumams būtų galima priskirti natūralumą – dirbtinumą, taip pat saviorganizaciją – organizaciją.

Problemiškas yra sistemos perėjimas nuo vienos dvilypumo pusės (ribos) prie kitos: nuo natūralumo prie dirbtinumo, nuo saviorganizacijos prie organizacijos, nuo chaoso prie tvarkos; ir atvirkščiai. Šie perėjimai sąlygoti dvilypumo pažeidimų ir prieštaravimų atsiradimų. Taigi atsiranda kritinių ekonominės sistemos gyvavimo momentų, kritinių ribų, bifurkacijos režimų. Jie griaua senąją sistemos kokybę ir verčia sistemos subjektus sutelkti vidines ir išorines galimybes, atlikti būtinus organizacinius žingsnius ir kurti naują kokybę. Todėl būtina pažinti gausybę procesų ir veiksmų, nuo kurių priklauso tolesnis ekonominės sistemos gyvavimas.

Mokslinėje literatūroje ekonominės sistemos prigimties fenomenas tiriamas fragmentiškai, nesigilinant į šio reiškinio universaliąsias charakteristikas. Vertėtų pažymėti, kad ekonominių sistemų transformavimo iniciatoriams ir organizatoriams yra būtina išsamiau žinoti apie naujai kuriamos sistemos prigimtį, universaliuosius jos formavimosi principus. Todėl ekonominės sistemos prigimties atskleidimas ir supratimas yra aktuali teorinė ir praktinė problema.

Šio straipsnio *tyrimo objektas* – ekonominės sistemos gyvavimo prigimtiniai reiškiniai. Remiantis loginės abstrakcijos metodu koncentruotai apibrėžiami ekonominės sistemos prigimtiniai reiškiniai ir jų raiškos formos. Konkretūs *tyrimo uždaviniai* yra šie:

- apibrėžti ekonominių procesų natūralumą ir dirbtinumą;
- nustatyti ekonominės sistemos saviorganizacijos ir organizacijos esmę;
- aprašyti konkrečias ekonominės sistemos gyvavimo organizacines formas.

Ekonominių procesų natūralumas ir dirbtinumas

Nuo seniausių laikų mąstytojai skiria dvejopą gamtoje vykstančių procesų prigimtį:

1) *natūralumą*, t. y. visa tai, kas sukurta ne žmogaus, gamtoje vyksta nepriklausomai nuo žmogaus ir paklūsta jos dėsningumams;

2) *dirbtinumą*, t. y. visa tai, kas sukurta žmogaus ir paklūsta jo dėsningumams.

Natūralumas ir dirbtinumas ne tik atskiriami, bet kartais ir priešpriešinami vienas kitam tvirtinant, jog gamtos nulemtas natūralumas yra įprastas reiškinys, tuo tarpu žmogaus veikla dviprasmiška. Sisteminiu požiūriu natūralumas ir dirbtinumas gali būti tiriami kaip vieningas pasaulio gyvavimo organizacinių formų atskleidimo procesas. Materija visą laiką juda, joje nuolat atsiranda naujų organizacinių darinių: vieni iš jų būna stabilesni ir ilgaamžiškesni, kiti po tam tikro laiko žlunga; vienų organizacinių darinių atsiradimo dėsningumai yra suprasti, kitų mažiau suprasti arba iki dabar nepažinti. Iš tikrųjų materijos judėjimo, kartu ir jos pažinimo procesas yra begalinis, ir atsiranda naujų jo sampratų. Žmogaus proto evoliucija leidžia interpretuoti gamtoje stebimus fenomenus, juos aprašyti, nuspėti ir net valdyti.

Materialų pasaulį įprasta skirstyti į tris dalis (organizacijas) – negyvają gamtą, gyvają gamtą ir visuomenę (socialinę materiją). Nubrėžti griežtas ribas tarp šių trijų pasaulių praktiškai neįmanoma, tačiau perėjimas iš vieno pasaulio į kitą materijos judėjimo eigoje reiškė kokybinį virsmą. Pirmu kokybiniu virsmu laikomas gyvybės atsiradimas, antruoju – protaujančios gyvybės (žmogaus intelekto) atsiradimas. Materija įgavo galimybę save pažinti ir tapo iš dalies organizuojama sistema. Intelektas suteikė galimybę žmogui formuluoti akty-

vios veiklos tikslus, numatyti jos rezultatus, valdyti jų siekimą, panaudoti jų siekiant visa tai, ko nėra gamtoje tobulu pavidalu, tačiau neprieštarauja jos gyvavimo dėsningumams. Kitaip tariant, natūralūs gamtos procesai pradami papildyti dirbtinumu, žmogaus sukurtais objektais.

Kūryba, bendravimo galimybės sąlygojo naujos materijos organizacijos – visuomenės – atsiradimą. Ši organizacija, pertvarkydama natūralius gamtos objektus, sugeba kurti „dirbtinumus“, t. y. tokius materialius objektus ar sistemas, kurie gali būti sukurti dalyvaujant intelektui ir kolektyvinei atmainčiai (visuomenei). Nuo tol visa tai, kas atsirado ir atsiras Žemėje, siejama su intelektu, kūrybinėmis žmogaus pastangomis, kolektyvine patirtimi, organizacija, valdymu. Vis svarbesniu materijos natūralaus judėjimo veiksnium tampa žmogaus pastangos, jų tikslingumas ir kryptingumas, sąmoningas judėjimo spartinimas. Pažangos idėja užvaldo žmogų visiems laikams.

Žmogaus intelektas, sąmoninga veikla (t. y. dirbtinumai) ne tik paspartina natūralų materijos judėjimą, bet ir sukėlė jo prieštarumą. Protas suintensyvino prieštaravimus, perkeldamas juos iš biologinės sferos į socialinę (visuomeninę). Kartu intelektas, sukurdamas naujas kompromisų formas, elgesio taisykles ir veikimo būdus, suteikia ir naujų galimybių įveikti prieštaravimus. Taigi intelekto vaidmuo dvejojantis: viena vertus, žmogaus pastangų nulėmė dirbtinumai apsunkina natūralų vystymosi procesą, aštrina prieštaravimus, plečia jų veikimo sferą; antra vertus, intelektas, mokslas padeda švelninti prieštaravimus, panaudoti naujus prieštaravimų įveikimo būdus. Būtent dėl tokio nevienareikšmio dirbtinumų vaidmens materijos judėjimo procesas tampa daug spartesnis.

Taigi vis labiau įsigalint intelektiniam pradui, natūralus materijos judėjimas neišvengiamai tampa dirbtiniu. Natūrali materijos evoliucija papildoma dirbtine, šią laikant tam tikru natūralumo momentu. N. Moisejevo teigimu, visi gamtos procesai dalyvaujant intelektui neprarado savo natūralumo [2]. Natūralumas ir dirbtinumai susipynę ir juos atskirti tapo problemiška: kuo sudėtingesnė sistema, tuo sunkiau išgryninti natūralumą ir dirbtinumą; kuo ilgesnis laiko mastelis, tuo akivaizdesnis natūralumas, ir atvirkščiai – momentinėje situacijoje akivaizdesnės žmogaus valingos pastangos. Bet kuriuo atveju natūralumo ir dirbtinumų atskyrimas yra sąlygiškas, susitarimo objektas. Mokslinėje literatūroje aprašomi ir tarpiniai, pereinamieji procesai, vadinami natūraliai dirbtiniais arba dirbtinai natūraliais [1, p. 93–97].

Natūralūs socialiniai-ekonominiai procesai savo prigimtimi ir padariniais yra būtini, prasmingi ir teisingi, užtikrinantys neišvengiamą to paties objekto pasikartojimą, ritmiškumą per laiką ir erdvęje. *Natūralių procesų esminis požymis yra jų neišvengiamumas, savaiminis tęstinumas, laisvė, spontaniškumas (chaosas).* Natūralūs reiškiniai formuoja ir liečia tik pagrindinius nekintamus ūkio sandaros pamatus. Natūraliems reiškiniams pirmiausia vertėtų priskirti žmonijos egzistencijos poreikius ir jų tenkinimą. Poreikiai tenkinami nuolat, todėl nepaliaujamai kuriamos ir poreikių tenkinimo materialinės sąlygos, kurios užtikrina nenutrūkstamą ekonominį gyvavimą, kasdienį tam tikrų normų ir taisyklių laikymąsi, atliekant vieną ar kitą veiklą. Taigi socialinė organizacija, bendravimo mechanizmai, kultūra, kaip dirbtinai natūralūs reiškiniai, sąlygoja gyvenimo, įvairios veiklos nenutrūkstamą tęstinumą, pasikartojimą.

Būtinybę natūralius procesus papildyti dirbtiniais lemia pagrindinės ekonomikos problemos sprendimas: kuo geriau tenkinti beribius poreikius, naudojant turimus ribotus išteklius. Suprantama, žmonių poreikiai didėja sparčiau nei jų tenkinimo galimybės. Šis prieštaravimas yra itin svarbus stimulus spartinti raidos procesus, kurti ir tobulinti visiškai naują gyvenamąją aplinką – technosferą. Dirbtiniai procesai, papildydami natūralius, užtikrina pažangą, padedančią visuomenei plėtotis ir tobulėti. Dirbtiniai socialiniai-ekonominiai procesai yra alternatyvūs, besikeičiantys. Šių procesų turinį ir padarinius sąlygoja jų iniciatoriai, organizatoriai ir vykdytojai. Taigi dirbtinių procesų esminis požymis yra tikslingumas, racionalumas ir tvarkingumas. Dirbtiniams procesams pirmąsias vertėtų priskirti žmonių poreikių tenkinimo mechanizmą, kurio formos skiriasi per laiką ir erdvėje.

Iš tikrųjų sunku teikti pirmumą vienam ar kitam procesų tipui: abu procesų tipai – natūralūs ir dirbtiniai – reiškiams kiekvienos konkrečios ekonominės sistemos rėmuose. Ypač problemiška atskirti natūralumą ir dirbtinumą keičiantis ekonominėms sistemoms. Ekonominė sistemų transformacijos laikotarpiu vyksta ekonominių sistemų kaitos procesai, konkrečiai – nyksta (naikinama) ankstesnė ekonominė sistema ir kuriasi (kuriami) nauja ekonominė sistema. Tiek savaiminio griuvimo, tiek ir tikslingos kūrybos procesai gali būti ir natūralūs, ir dirbtiniai. Vadinasi, ekonominių sistemų kaita – tai atitinkamų natūralių ir dirbtinių socialinių-ekonominių procesų visuma.

Manychiau, pereinamuoju laikotarpiu dirbtiniai ir natūralūs procesai labiau atsiskiria, prieštarauja vieni kitiems. Be to, pereinamuoju laikotarpiu tam tikra dalis dirbtinių procesų turėtų būti skirta likviduoti ankstesniosios

ekonominės sistemos metu vyravusių dirbtinių procesų neigiamus padarinius, o kita dalis – suformuoti naujosios ekonominės sistemos funkcionavimo prielaidas ir stiprinti jos natūralumą. Pereinamuoju laikotarpiu įsigali situacinės, nestabilios, greitai kintančios žmonių ūkinės (netgi ir gyvenimiškos) veiklos organizavimo formos ir metodai. Paskiro žmogaus veiksmų sąlygiškai nevaržo ideologinių, ekonominių ar socialinių sistemų rėmai, nes tų rėmų paprasčiausiai nėra (ankstesnių sistemų funkcionavimo rėmai sugriauti, o naujų – dar nesukurti). Tuo tarpu susiformavusiai ekonominei sistemai toliau funkcionuojant dirbtiniai ir natūralūs socialiniai-ekonominiai procesai labiau susipynę, vieni kitus papildo ir neigia.

Ekonominės sistemos gyvavimo organizacija ir saviorganizacija

Kitas svarbus ekonominės sistemos požymis yra organizacinė jos prigimtis, sandara, užtikrinanti sistemos elgsenos tikslingą kryptingumą, elementų tarpusavio ryšių schemą, funkcionavimo programą (algoritmą). Trumpai tariant, organizacija atspindi ekonominės sistemos struktūrą ir veikimo mechanizmą.

Nors apie organizaciją ir saviorganizaciją daug parašyta, tačiau iki šiol nėra bendro šių dviejų reiškinių apibrėžimo. Organizacija ir saviorganizacija – pernelyg sudėtingi, neapibrėžti ir paslaptingi fenomenai, kad juos būtų galima apibūdinti aiškiai, visuotinai priimtinomis sąvokomis. Iš karto vertėtų paminėti, kad organizacijos ir saviorganizacijos atskyrimas yra sąlygiškas. Dažniausiai jas atskirti yra gana problemiška.

Materija (arba siauresne prasme – gamta) išsiskaidžiusi į dalis ir sujungta į visumą, organizuota, struktūrizuota. Materijos skaidymasis

į dalis ir jungimasis į visumą yra nuolat atsinaujinantis aktas, procesas, dinamiškas reiškinys. Materija yra ne tik organizacijos faktas, bet ir nuolatinis šio fakto atsiradimas, savaime vykstantis pagal formulę: „...organizacija → organizacija → organizacija →...“ tęstinis procesas [5]. Sunku užfiksuoti tokio begalinio gamtos, gyvybės apskritai ar visuomenės judėjimo proceso pradžią ar pabaigą. Remiantis šiuo faktu galima teigti, kad *gamta, gyvybė ar visuomenė yra natūralios saviorganizacijos prigimtinis reiškinys: jų egzistencijos apskritai nutraukti neįmanoma, nes nėra pabaigos; taip pat negalima iš principo pakartoti jų sukūrimo – nėra pradžios*. Visa tai teisinga, jeigu neličiama Kūrėjo ar potencialaus naikintojo problema. Vadinasi, kuo platesnio masto procesas ir kuo ilgesnį laiką jis nagrinėjamas, tuo sunkiau atsekti jo natūralumą (t. y. pradžią ir pabaigą), tuo jam būdingesnė saviorganizacija. Taigi gamtos, visuomenės, kartu ir bet kurios kitos saviorganizacijos sutvarkymą galima pavaizduoti uždaru ratu, kuriame nėra pradžios ir pabaigos (žr. pav.). *Jeigu įmanoma užfiksuoti (ar iš anksto numatyti) kurio nors proceso pradžią ir pabaigą, tai jam bus būdingas organizacijos fenomenas*.

Kaip matome, organizacijos ir saviorganizacijos sąvokos gali būti dvejopai vartojamos:

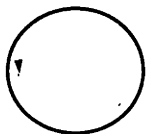
1) *jos atspindi natūralius globalius procesus*. Apibūdinant globalius procesus, pvz., gamtą kaip visumą, abi sąvokos praktiškai yra sinonimai: gamtos organizacija apskritai yra jos saviorganizacija, ir atvirkščiai, gamtos saviorganizacija yra jos organizacija apskritai;

2) *jos atspindi dirbtinius lokalius procesus*. Apibūdinant lokalius (dalinius) procesus, organizacija ir saviorganizacija yra antonimai, išreiškiantys priešingas sąvokas: vienais atvejais saviorganizaciją (natūralumo pradą), kitais – organizaciją (dirbtinumo pradą).

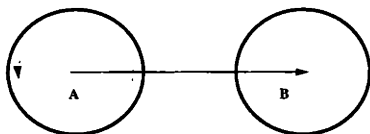
Taigi organizacija ir saviorganizacija konkrečiai nėra tapatūs reiškiniai [3]. Saviorganizacija – tai savaime vykstanti organizacija: priešdėlis „savi“ reiškia, kad organizacija turi galimybę savaime natūraliai organizuotis, užsitikrinti tęstinumą.

Analizuodami atskiras gamtos struktūrines dalis nesunkiai pastebėtume, kad ne visoms dalims tinka saviorganizacijos principas. Kai kurios iš jų yra išoriškai suorganizuotos, t. y. sutvarkytos kitos organizacijos valia. Taigi galima skirti organizaciją, kaip savaime susiorganizuojančią, ir organizaciją, kaip kažko kito suorganizuotą dirbtinį reiškinį, išoriškai užtikrinant jo tęstinumą (kaip išvestinę, priklausomą, įmontuotą organizaciją). Kaip parodyta paveikslo (a) schemeje, saviorganizacija vyksta laikantis vientisumo. Ko gero vertėtų manyti, kad organizacija yra vidinis saviorganizacijos momentas (galima teigti ir priešingai: saviorganizacija galėtų būti vidiniu organizacijos momentu, jeigu ši realizuojasi aukštesnio lygio sudėtingesnėje savaime besiorganizuojančioje sistemoje). Tuo tarpu organizacija realizuojasi mažiausiai dviejų vientisumų sąveikoje, vienas iš kurių yra organizacijos iniciatorius, o kitas – priėmėjas (žr. paveikslo (b) schemą). Čia pavaizduota, kad savaime susiorganizavusi A sistema, kaip iniciatorius, organizuoja B sistemą. Galima ir aukštesnio lygio organizacinė sandara – savaime susiorganizavusi A sistema išoriškai suorganizuoja B sistemą, kartu sudarydamos sudėtingesnę, savaime besiorganizuojančią sistemą. Jeigu grafiškai vaizduotume aukštesnio lygio organizacinę sandarą, tai A ir B sistemas reikėtų įdėti (a) schemeje nubrėžtos sistemos viduje. Kaip matyti iš paveikslo, organizacija gali būti vidiniu saviorganizacijos momentu. Žinoma, galimas ir kitas sprendimas – saviorganizacija yra

a) saviorganizacija

b) organizacija

Pav. Organizacijos ir saviorganizacijos palyginimas

vidinis organizacijos momentas, jeigu ši yra didesnės saviorganizacijos dalis.

Apibendrinant galima teigti, kad organizacija ir saviorganizacija, kaip priešingybės, yra tarpusavyje susijusios, susipynusios. *Socialinėje materijoje vykstančius procesus sunku aprašyti vien organizacijos ar saviorganizacijos sąvokomis.* Tikrovė daug sudėtingiau sutvarkyta, jai būdinga organizacinė įvairovė, o ne vien du kraštutiniai – organizacija ar saviorganizacija.

Pasaulio vientisumo požiūriu ekonomika yra gamtos, gyvybės ar visuomenės vidinis, homeomorfinis reiškiny. Jeigu ekonomiką tirsime plačiuoju požiūriu, bendrame sisteminiam kontekste kaip gamtos ir visuomenės dalį, kaip žmogaus ir aplinkos sąveikos vyksmą, tai ją galėtume laikyti saviorganizacija. Akivaizdi yra gamintojų tarpusavio, gamintojų ir vartotojų saviorganizacija. Tiesioginiai ekonomikos subjektai patys organizuoja gamybos procesą, savarankiškai organizuoja tarpusavio santykius, telkiasi į įvairias bendruomenes. Jeigu ekonomiką analizuosime siauresniu požiūriu, struktūrinėmis dalimis, atskiromis laiko atkar-

pomis, tai joje bus akivaizdi organizacija: vieną ūkio subjektai organizuos kitus subjektus, išorinės institucijos organizuos ūkio dalyvius ar jų bendruomenes. Taigi ekonomikos sutvarkymui būdinga ir organizacija, ir saviorganizacija: abu reiškiniai ekonomikoje yra drauge, jie organiškai susipynę, pereina vienas į kitą, realizuoja vienas kitą. Konkrečiais atvejais juos būtų galima sąlygiškai ir atskirti.

Ekonominės sistemos gyvavimo organizacinės formos

Ekonominės sistemos atsiradimo, funkcionavimo ir galimo virsmo požiūriu vertėtų skirti tokias jos gyvavimo organizacines formas:

1. Ekonominė saviorganizacija – tai toks ūkio gyvenimo savaiminis vyksmas, kada jo dalyviai savanoriškai prisiima visas teises ir įsipareigojimus, užtikrinančius ekonominės sistemos judėjimą genetiškai nulemta makrotrajektorija. Ekonominės saviorganizacijos sąlygomis vyrąja kontraktiniai nepriklausomų subjektų santykiai (prekiniai-piniginiai ryšiai). Bet kuris ekonominis aktas (pvz., mainų-įvertinimo aktas) iš principo yra savaime organizuojamas aktas. Niekas kitas negali nustatyti mainų poreikio ir jų proporcijos. Tai gali padaryti tik konkretaus ekonominio akto dalyviai ir visi ekonomikos subjektai bendrai. Saviorganizacija nepripažįsta hierarchijos elementų ir todėl ekonominėje sistemoje be išorinio organizuotumo dalis procesų yra savaiminiai, natūralūs. Visa tai ir reiškia sudėtingą saviorganizaciją, ekonomikos subjektų sprendimų laisvę (iš tikrųjų praktiškai neįmanoma atsekti sprendimų vidinio priėmimo pradžios, tuo tarpu jų priėmimas yra akivaizdus ir išoriškai sąlygotas). *Saviorganizacija apibūdina ekonomiką kaip savaime besivystantį, atsinaujinantį ir nenutrūkstamą natūralų reiškinį.*

Daryti sprendimus ekonomikos subjektai nors ir yra laisvi, tačiau pačių aktų vykdymas įmanomas esant atitinkamam subjektų tarpusavio poveikiui, organizacinių iniciatyvų priešpriešai, jų abišaliams ribojimams ir galutiniam suderinimui. Visa tai vyksta per tiesioginius ir grįžtamuosius ryšius, reakciją į juos. Tačiau ekonominis aktas, nagrinėjamas kaip savaiminis, yra kartu ir valios pastangų organizacinis aktas. Mat kiekvienas akto dalyvis stengiasi paveikti partnerį organizacinėmis priemonėmis kryptingai ir tokiu būdu patenkinti savąjį interesą. Kitaip tariant, saviorganizacija papildoma vidine ir išorine organizacija, šiai tampant pirmosios neatsiejamu momentu. Būtų galima teigti, kad, be saviorganizacijos ir jai priešiškos, tačiau ją veikiančios ir papildančios organizacijos, nėra ekonomikos. Viena be kitos negali egzistuoti. Tai esminis ekonomikos gyvavimo principas.

2. Ekonominė organizacija – tai toks ūkio gyvenimo sutvarkymas, kuriam esant jo dalyvių sprendimai yra paveikti išoriškai, siekiant ištaisyti laikinus, žmogaus įvardytus saviorganizacijos trūkumus ar prieštaravimus, taip pat kuo geriau išnaudoti visą makrotrajektorijos nulemtą ekonominį potencialą. Iš tikrųjų saviorganizacijai nebūdingi trūkumo ar prieštaravimo fenomenai. Atsirandančius saviorganizacijos trūkumus ar prieštaravimus ekonominė sistema pati įveiktų, bet žmogaus supratimu tai užtruktu daug ilgiau ir sąlygotų socialinį diskomfortą. Su juo žmogus nenori taikstyti ir todėl imasi valingų veiksmų. Todėl ekonominių aktų saviorganizacija vyksta dalyvaujant išorinei organizacinei jėgai, kuri yra trečioji dviejų pirmųjų jėgų (t. y. tiesioginių aktų dalyvių) atžvilgiu.

Trečiają jėgą gali būti: a) kiti ūkio dalyviai, kurie tiesiogiai nedalyvauja konkrečiame eko-

nominiame akte, tačiau netiesiogiai (dažniausiai per makroaplinką) veikia pirminių akto dalyvius; b) objektyviai nustatytos ekonomikos dalyvių elgesio taisyklės ir normos (tai institucinė-funkcinė tvarka); c) konkretūs vyriausybinių struktūrų veiksmai ir sąmoningos nuostatos (iš tikrųjų vyriausybei mokamą ekonomikos dalyvių mokesčių sunku priskirti saviorganizacijai, nors reakciją į mokesčių būtų galima laikyti savaimine); d) pinigai, kurių vertė ir organizacija nustatoma ir vykdoma neatsižvelgiant į ekonominio akto tiesioginių dalyvių valią. Taigi *organizacija apibūdina ekonomiką kaip išoriškai vystomą dirbtinį reiškinį.*

Kartais saviorganizacija apibrėžiama kaip „netvarkinga tvarka“ [5]. Šia sąvoka norima išreikšti dialektinę dviejų priešingų tendencijų – organizacijos ir deorganizacijos – sąveiką. Prieštaravimas tarp organizacijos ir deorganizacijos kartais laikomas pagrindiniu organizaciniu kiekvienos ekonominės sistemos prieštaravimu [3]. Kai organizaciniai prieštaravimai viršija leistiną ribą, deorganizacijos potencialas pradeda viršyti organizacijos potencialą.

3. Ekonominė deorganizacija – tai toks ūkio gyvenimo pertvarkymas, kuriam esant jo dalyvių sprendimai yra paveikti išoriškai priešinga linkme. Deorganizacija suprantama kaip priešingos krypties ekonominė organizacija, t. y. organizacija su neigiamu ženklu (mirtis irgi yra organizacija, tačiau gyvybės požiūriu ji deorganizacija). Kitaip tariant, deorganizacija reiškia organizacijos nuosmukį, jos lygio sumažėjimą, suprastėjimą ar net žlugimą. Ekonominėje sistemoje deorganizaciją galima laikyti jos organizacijos imanentine savybe: be deorganizacijos negalima saviorganizacija, joms būdingi tarpusavio perėjimai; naujo kūrimas nulemtas seno naikinimu (tai ir yra deorganizacija).

Deorganizacija, nukreipta prieš visuomenę, žmogų, griauianti ekonominės sistemos vientisumą, gali būti laikoma kenksminga. Tik saikinga deorganizacija yra naudinga ir būtina, nes ji skirta užtikrinti organizacijos optimalumą. Jeigu organizacijos optimumas nepasiekiamas, būtina atlikti tam tikrą korekciją, įvesti reikiamas naujoves į sistemos organizaciją ir tuo artinti ją prie optimalios būsenos. Savo ruožtu optimalios organizacijos paieška (ypač bandymų-klaidų metodu) taip pat sąlygoja deorganizaciją.

Nors deorganizacija ir yra būtina, tačiau ji susijusi su neigiamais padariniais: papildomomis išlaidomis ją įveikti, ekonominiu nesaugumu. Todėl deorganizacijos proceso leistinas ribas turėtų kontroliuoti ekonominė sistema. Deorganizacija, tapusi organizacijos vidiniu momentu, bus naudinga ir padės organizacijai. Taigi *deorganizacija reiškia sistemos organizacijos dalinę ar visa apimančią destrukciją. Ji apibūdina ekonomiką kaip išoriškai tobulinamą ir modifikuojamą dirbtinį reiškinį.*

Deorganizacijos faktą patvirtina tokie reiškiniai kaip neatitikimas, nelygybė, nestabilumas, disproporcijos, netolygumas, nutrūkstamumas, pusiausvyros pažeidimas ir kt. Konkrečiais deorganizacijos pasireiškimo atvejais vertėtų laikyti struktūrinės, trumpalaikės ar ilgalaikės, konjunktyrinės ar gamybinės, prekines ar finansines krizes. Deorganizacijos, kartu ir kritinių raidos momentų priežastimi gali būti įvairios, dažniausiai rizikingos naujovės. Šiuo atveju vertėtų atkreipti dėmesį į dar vieną ekonominės sistemos organizacinį tipą – reorganizaciją.

4. Ekonominė reorganizacija – tai toks ūkio gyvenimo pertvarkymas, kuriam esant jo dalyvių sprendimai yra paveikti išoriškai iš principo naują linkme. Ekonominė reorganizacija su-

prantama kaip kiekybinis ir kokybinis ūkio gyvenimo pertvarkymas, organizavimas iš naujo. Reorganizacijos priežastimi gali būti kritiniai momentai, konkurencija, taip pat makroaplinkos pokyčiai, skatinantys būtinus ekonominės sistemos vidaus pertvarkymus. Šios priežastys sąlygoja naujovių, kokybinio pertvarkymo poreikį. Negalėjimas ar nenoras gyventi pagal ankstesnes nuostatas verčia ieškoti naujo požiūrio, naujo veikimo. Toks negalėjimas reiškia kritinio momento pradžią. Svarbu ir tai, kad toks negalėjimas tampa galimybe, realia naujove įveikiant kritinį momentą. Taigi *reorganizacija reiškia sistemos organizacijos dalinę ar visa apimančią konstrukciją. Ji apibūdina ekonomiką kaip išoriškai atnaujinamą dirbtinį reiškinį.*

Saviorganizacija ne tik leidžia pripažinti organizacijos faktą. Rinkos ekonomikai, kaip saviorganizacijai, būtina organizacinė dinamika, pasireiškianti ūkio sistemos kintamumu, nestabilumu, netolygumu, ūkinių procesų diskretiškumu, aktyvumo didėjimu ar mažėjimu. Be jų ekonomikos judėjimas paprasčiausiai būtų neįmanomas. Naudos siekiantys ekonomikos subjektai nesuinteresuoti nepaliečiamu stabilumu. Jie atlieka įvairias iniciatyvines paieškas – keičia veiklos partnerius, teikiamus produktus, perorientuoja naudojamus išteklius, veiklos sferas, verslo organizacines formas ir kt. Mėginimai ir klaidos, sėkmė ir bankrotas – neatsiejami ūkinės tikrovės judėjimo momentai. Taigi neapibrėžtumas, nestabilumas, netolygumas, nutrūkstamumas – neišvengiami savaime organizuotos ekonominės sistemos judėjimo požymiai. Jeigu jų nėra, nėra nei prisiuderinimo, nei kitimo, nei vystymosi, kartu ir saviorganizacijos. Iš tikrųjų nesant skatinančių veiklos motyvų, orientyrų, reakcijos į juos, nebus ir paties noro veikti.

„Organizacijos – saviorganizacijos“ fenomenas tiesiogiai susijęs su kitu dvilypumu „*chaos – tvarka*“. Gamtos moksluose yra neginčijama tezė, kad fundamentali materijos savybė per laiką ir erdvėje yra chaosas. Natūrfilosofijos šalininkai chaoso sampratą siejo su neapibrėžtumu, beribiškumu ir neigimu. Pagal juos, chaosas – arba beribė, arba tuščia, arba kurianti erdvė [6, p. 125]. Kitaip tariant, pripažįstama, kad esminė materijos savybė per laiką ir labai mažoje erdvėje (masteliu) yra chaosas. Tai reiškia, kad išoriškai vientisi objektai mikrolygiu gali būti sudaryti iš netvarkingai judančių dalelių. Kartu pripažįstama, kad mikrolygio reiškiniai – nepastovumas ir chaosas turi lemiamą reikšmę makrolygio procesams. Žinoma, reikėtų vengti tiesioginių analogijų, tiriant ekonominę organizaciją, bet kai kurie principai gali būti priimtini ir metodologiškai pateisinami.

Ūkio gyvenimo tvarka nekelia jokių abejonų, kai ekonominei sistemai būdingas augimo stabilumas. Tačiau harmoningas sistemos gyvavimo dinamiškumas neišvengiamai derinasi su chaotiško judėjimo apraiškėmis. Išoriškai tvarkingas makroprocesas siejasi su ekonomikos mikrolygio chaotiškumu (netvarka). Be to, neapibrėžtumas ir nestabilumas didėja vis labiau skverbiantis į lokalių lygmenį. Kitaip tariant, einant nuo visumos prie jos elementų chaoso tikimybė didėja – *ekonominės sistemos tvarkoje pastebima vis labiau netvarkos artėjant prie jos elementų lygmenis*. Pavyzdžiui, neapibrėžtumas didėja einant nuo ūkio šakos gyvavimo prie konkrečios firmos ar net jos darbuotojų elgsenos. Išoriškai stebimas ekonominės sistemos gyvavimo stabilumas susideda iš daugybės tendencijų: gamybos masto didėjimas vienoje ūkio sferoje gali derintis su jo mažėjimu kitoje; vienos firmos klestėjimas derinasi

su kitų firmų stagnacija ar net bankrotu. Ekonominio gyvenimo nesutvarkymas ir chaotiškumas išoriškai gali pasireikšti krizėmis, bankrotais, firmų susiliejimais, naujų kompanijų steigimusi, o kitų uždarymu.

Kiekvienai sudėtingai savaime besivystančiai nelineijinei sistemai yra būtinas mikrolygiu tam tikras chaoso mastas, užtikrinantis jos gyvybingumą [4]. Galima teigti, kad chaosas ir tvarka yra dvi kraštutinės ekonominės organizacijos būsenos. Jų priešingybė yra vystymosi jėga.

Išskirtinę reikšmę ekonominės tvarkos teorija įgyja tomis sąlygomis, kai keičiasi bendrosios ekonominės sistemos funkcionavimo sąlygos. Iš dalies ekonominės tvarkos teorija artima evoliucijos teorijai, nes jos tyrimų objektą sudaro ne tik parengtos ūkinės tvarkos, bet ir jų atsiradimo bei kaitos procesas, subjektų kryptingi veiksmai kuriant tam tikrą tvarką.

Kiekvienai ekonominei sistemai būdinga tam tikra institucinė tvarka, išforminta atitinkamais įstatymais ir taisyklėmis, normatyvais ir reikalavimais. Svarbu, kad ši tvarka daugumos ekonomikos subjektų būtų pripažįstama kaip rašyti ir nerašyti įstatymai. Ekonominė tvarka fiksuoja ne tik tam tikrus norminius aktus, bet ir jų įgyvendinimo mechanizmą. Tvarkos reikalavimų laikymasis formuoja tam tikrus ūkininkavimo principus ir taisykles, kuriomis ir skiriasi viena ekonominė sistema nuo kitos.

Ribinėmis arba idealiomis tvarkos formomis būtų galima laikyti tik dvi: mainų (arba rinkos) tvarką ir centralizuotą administracinę tvarką. Taigi tvarka gali būti dirbtinai nustatyta valstybės arba natūraliai susidaryti istorinio vystymosi eigoje. Ekonominėje tikrovėje galima rasti begalę tarpinių tvarkos formų.

Rinkos ekonomikai būdinga civilizuota tvarka suteikia galimybę jos subjektams vykdyti

tam tikrus veiksmus – gaminti, prekiauti, var-
toti, kaupiti, investuoti ir t. t. Kiekvienam rin-
kos dalyviui reikia ne paprasčiausios laisvės, o
iš šalies sutvarkytos ir įformintos laisvės. Rin-
kos sistema grindžiama ne tik subjektų savai-
mine sąveika, bet ir specialiai suorganizuota
tvarka – institucine, funkcinė, operacinė ir kt.
Visur ir visada rinkos yra iš dalies reguliuoja-
mos arba valdomos [5].

Išvados

Ekonominės sistemos gyvavimo mechanizmas,
užtikrinantis ūkinių reiškinių tarpusavio sąveik-
ką, savo prigimtimi yra dvilypis. Kiekvienai
ekonominei sistemai būdingas tam tikras dvi-
lypių reiškinių santykis, kurio pažeidimas reikš-
tų gyvavimo būsenos arba net ekonominės siste-
mos tipo pasikeitimą. Sistemos perėjimas
nuo vienos dvilypumo pusės (ribos) prie kitos
sąlygoja prieštaravimų, kritinių momentų, kri-
tinių ribų, bifurkacijos režimų atsiradimą. Jie
griauna senąją sistemos kokybę ir verčia siste-
mos subjektus sutelkti vidines ir išorines gali-
mybes, atlikti būtinus organizacinius žingsnius
ir kurti naująją kokybę. Sistemos dvilypumą
pirmiausia apibūdina šie poriniai procesai:

- **natūralumas – dirbtinumas.** Sisteminiu po-
žiūriu natūralumas ir dirbtinumas gali būti
tiriami kaip ekonominio pasaulio gyvavimo
formų atsiskleidimo procesai. Iš tikrųjų sun-
ku teikti pirmumą vienam ar kitam procesų
tipui: ir natūralūs, ir dirbtiniai procesai tam
tikru santykiu reiškiasi kiekvienoje ekono-
minėje sistemoje. Ypač problemiška atskirti
natūralumą nuo dirbtinumo keičiantis ekono-
minėms sistemoms. *Ekonominės sistemos
gyvavimo supratimui reikšmingomis teorinė-
mis išvadomis galėtų būti šios:* 1) natūralūs
procesai yra begaliniai, sunku apibrėžti jų
pradžią ir pabaigą; 2) natūralūs procesai ne-

išvengiamai papildomi dirbtiniais, jie tarpu-
savyje susipina; 3) dirbtinių procesų pradžią
ir pabaigą vertėtų sieti su valingais žmonių
veiksmiais; 4) materijos judėjimo procesus,
kurių dirbtinumo pradžią sudėtinga atsek-
ti, vertėtų vadinti natūraliai dirbtiniais (jei-
gu vyrauja natūralumo pradasis) arba dirbti-
nai natūraliais (jeigu vyrauja dirbtinumo
pradasis); 5) vis labiau įsigali dirbtiniai ma-
terijos judėjimo procesai, sukeliantys tam
tikrus prieštaravimus, kritinius momentus,
kurių universalios kilmės būtų galima laikyti
neatitiktą natūraliai judėjimo prigimčiai;

- **saviorganizacija – organizacija.** Ekonominė
sistemai būdingas ir jos organizavimosi bū-
das apskritai, t. y. kažkoks universalus jos *sa-
vaiminės organizacijos* būdas. Kuo platesnio
masto yra ekonominis procesas ir kuo ilges-
nį laiką jis nagrinėjamas, tuo sunkiau atsekti
jo natūralumą (t. y. pradžią ir pabaigą), tuo
labiau jam būdinga saviorganizacija. Ekono-
minė sistema savo prigimtimi yra natūralios
saviorganizacijos reiškinys, socialinės mate-
rijos gyvavimo visuotinė forma. Prigimtinais
natūraliais ekonominės sistemos saviorgani-
zacijos reiškiniais būtų galima laikyti jos ko-
kybinio apibrėžtumo universaliuosius požy-
mius – subjektus, aplinką ir veiklos atlikimo
paskatas. Jie būdingi kiekvienai ekonominei
sistemai, nors ir skiriasi konkrečios jų raiš-
kos formos.

Ekonominei sistemai apskritai būdingas
konkretus jos *išorinio suorganizavimo* būdas,
t. y. konkreti ekonominė sistema yra specifiš-
ka. Jeigu įmanoma užfiksuoti (ar iš anksto nu-
matyti) kurio nors ekonominio proceso pra-
džią ir pabaigą, tai jam bus būdingas organi-
zacijos fenomenas. Organizaciją būtų galima
laikyti ekonominei sistemai sąmoningai suteik-
ta savybe, socialinės materijos gyvavimo visuo-

tinės formos tobulinimu. *Ekonominės sistemos organizacija priklauso nuo laiko ir vietos, joje dalyvaujančių subjektų tikslų ir kompetencijos*. Kitaip tariant, skirtingoms ekonominėms sistemoms būdingi skirtingi sąmoningo suorganizavimo būdai.

Sudėtingėjant ekonominei sistemai, jos saviorganizacija, natūralumas vis labiau susipina su sąmoningu išoriniu suorganizavimu, dirbtinumu. Jeigu saviorganizacija užtikrina ūkio gyvenimo (kartu ir žmonijos egzistencijos) nenutrūkstamumą ir tęstinumą, tai organizacija – ūkio gyvenimo pažanga, kintamumą ir prieštarumą. Ekonominės sistemos atsiradimo, funkcionavimo ir galimo virsmo pozitūriai vertėtų skirti tokias organizacines jos gyvavimo formas:

- *ekonominė saviorganizacija*, apibūdinanti ekonomiką kaip savaime besivystantį, atsinaujinantį ir nenutrūkstamą natūralų reiškinį;
- *ekonominė organizacija*, apibūdinanti ekonomiką kaip išoriškai vystomą dirbtinį reiškinį;
- *ekonominė deorganizacija*, reiškianti sistemos organizacijos dalinę ar visa apimančią destrukciją ir apibūdinanti ekonomiką kaip išoriškai tobulinamą ir modifikuojamą dirbtinį reiškinį;
- *ekonominė reorganizacija*, reiškianti sistemos organizacijos dalinę ar visa apimančią konstrukciją ir apibūdinanti ekonomiką kaip išoriškai atnaujinamą dirbtinį reiškinį.

LITERATŪRA

1. Kvedaravičius J. Organizacijų vystymosi stadijos ir prielaidos // Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai. 1997, Nr. 4.
2. Bertalanffy L. von. General System Theory. Baltimore: Ann Arbor, 1976.
3. Braudel F. Kapitalizmo dinamika. Vilnius: Baltos lankos, 1994.
4. Collins D. Organizational Change. London: University of East Anglia, 1998.
5. Evolutionary Economics and Creative Destruction / ed. by Stanley Metcalfe. London: Routledge Research, 1997.
6. Hodgson G. Economics and Evolution. Cambridge: Polity Press, 1994.
7. Parsons T., Smelser N. Economy and Society. New York: Phil. Sci, 1976.
8. Vengrys A. Ekonominė sistema jos reguliavimas. Vilnius: VU leidykla, 1973.
9. Vromen J. Economic Evolution. London: Routledge, 1995.
10. Моисеев Н. Н. Алгоритмы развития. Москва: Наука, 1987.
11. Осипов Ю. М. Теория хозяйства. Москва: Изд-во МГУ, 1995. Т. 1.
12. Осипов Ю. М. Опыт философии хозяйства. Москва: Изд-во МГУ, 1990.
13. Принципы хозяйственной самоорганизации / под ред. Ю. М. Осипова. Москва: Изд-во МГУ, 1993.
14. Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. Москва: ИФ РАН, 1994.

THE TWOFOLDEDNESS OF THE NATURE OF ECONOMIC SYSTEM

Summary

The internal mechanism of the existence of an economic system that ensures the interaction of economic phenomena is twofolded by its nature. The existence of a system can be expressed by the abun-

dance of limit twofoldednesses: objectivity – subjectivity; naturalness – artificiality; self-organisation – organisation; accidentality – regularity; chaos – order; appearance – disappearance; complexity – sim-

plidity; closedness – openness; statics – dynamics; stability – variability; freedom – compulsion; influence from personalities – influence from political groups; etc.

The twofoldedness of existence of an economic system has an objective and subjective foundation: on the one hand, the existence is determined by regularities of functioning of the major complex systems; on the other hand, their dynamics is affected by the subjective factor, its diverse forms of manifestation, including the intellect that can foresee the variants of system development and turn it the direction wanted. People can recognise processes and influence them. People can create new life styles and alternative behaviour.

I would assume that some kinds of twofoldedness of existence of an economic system should be considered initial ones transferring essential natural features into others. The comprehension of the natural twofoldedness is an important step in modelling derivative, transitional periods. To natural twofoldedness could be ascribed naturalness – artificiality, and self-organisation – organisation.

The economic system is noted by way of self-organisation on the whole. The self-organisation of an economic system is a universal and general principle for its emergence and existence that does not depend on time and place (in place and time, certainly, only the form and range, the acknowledgement

and negation, the limitation and encouragement of self-organisation may differ).

A concrete economic system is noted for its exact way of external organisation, i.e., a concrete economic system has its own specifics. The organisation of the economic system depends on time and place, on goals of subjects participating in it and on their competence. In other words, different economic systems are noted for different ways of conscious organisation. Organisation could be regarded as a quality consciously ascribed to the economic system and improvement of the universal form of movement of the matter. If we want to understand the peculiarities of one or another economic system, we have to establish its structure and special ways of organisation.

With regard to origin, functioning and possible transformation of the economic system, the following organisational forms of its existence should be specified: a) *economic self-organisation* that describes economics as a spontaneously developing, self-renewing, continuous phenomenon; b) *economic organisation* that introduces economics as an externally developed artificial phenomenon; c) *economic disorganisation* that expresses partial or whole destruction of organisation of the system and describes economics as an externally improved and modified artificial phenomenon; d) *economic reorganisation* that involves partial or whole construction of organisation of the system and describes economics as an externally renewed artificial phenomenon.

Įteikta 1999 m. lapkričio mėn.